

ნოდარ არდოტელი

არნოლდ ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი (საქართველო), ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი

ელფოსტა: nodariardoteli@yahoo.com

ოიკონიმთა წარმოება დიდოურ ენაში¹

სტატიის ტიპი: გამოკვლევა

ანოტაცია: სტატიაში წარმოდგენილია ოიკონიმთა წარმოების კანონზომიერებანი და თავისებურებანი დიდოურ ენაში. გარკვეულია, რომ ისტორიულად დიდოებით დასახლებულ ტერიტორიას ჰქონდათ გავრცელების გარკვეული არეალი, რომელში მოქცეულ დასახლებულ პუნქტებს მოეპოვებოდა როგორც საკუთრივ დიდოური სახელები, ისე ხუნძური სახელწოდებანიც. შემჩნეულია რამდენიმე ქართული წარმომავლობის ოიკონიმიც. ამასთანავე, წერილში მოცემულია არაერთი ოიკონიმის ისტორიული ინტერპრეტაცია და გენეზისის დადგენის ცდა, რაც ცხადყოფილია სათანადო მაგალითებით.

საკვანძო სიტყვები: ოიკონიმი, დერივაცია, ეტიმოლოგია, კლასიფიკაცია

შესავალი

ოიკონიმთა შესწავლისას ყურადსაღებია, ერთი მხრივ, მათი დერივაციულ თავისებურებათა განხილვა და ლოკალიზაციის განსაზღვრა, მეორე მხრივ კი, ამგვარ სახელთა ეტიმოლოგიური საკითხების გარკვევა. მნიშვნელოვანია, აგრეთვე, დიდოეთის ტერიტორიაზე ახლანდელი დასახლებული პუნქტების სახელთა ისტორიული ინტერპრეტაცია და გენეზისის დადგენა, ვინაიდან მათი დიდი ნაწილი ძველისძველია.

დიდოეთი დაღესტნის უკიდურეს მთიანეთში – მიტლუდის წყლისა და მისი შენაკადების ხეობებში – მდებარეობს. იგი მოქცეულია კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი მთაგრეხილის ჩრდილოეთ კალთებზე და მოიცავს საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას ყადორის უღელტეხილიდან ჩრდილოეთით საჰადამდე, ხოლო ქიდიროდან დასავლეთით სოფელ ქიმიათლამდე.

ლეონტი მროველი დიდოებს ძვ. წ. II ს.-ის მოვლენების აღწერისას ასახელებს, ხოლო დიდოეთი რომაულსა და ბერძნულ წყაროებში ჯერ კიდევ I-II საუკუნეებში მოიხსენიება. ამჟამად დიდოელებით დასახლებულ მიწა-წყალზე, წუნტისა და წუმადის რაიონებში, განთავსებულია 48-მდე² აული, რომელთა სახელწოდებანი შეიძლება იყოს საერთოც (ხუძურ-დიდოური) და განსხვავებულიც (ა. ხუნძური, ბ. დიდოური)³. დაღესტნურ ტოპონიმიკაში დიდოურ ოიკონიმებს ყურადღება ნაკლებად ექცეოდა, რითაც არის გამოწვეული ჩვენს მიერ მათი ლინგვისტური ანალიზის ჩატარება. მართალია, ცალკეულ ნაშრომებში ხდებოდა დიდოურ ოიკონიმებზე მითითება, თუმცა მათი ენათმეცნიერული კვლევა-ძიება, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, არ განხორციელებულა [იხ. სერჟუტოვსკი 1916: 279; ბოკარევი 1949: 31; მეგრელიძე 1955: 241-242; იმნაიშვილი 1963: 7-8; ხალილოვი 1999: 842; ლუგუევი, მაჰომედოვი 2000: 7-50...].

ძირითადი ნაწილი

დიდოური ოიკონიმებიდან ზოგს ხუნძური ეტიმოლოგია მოეპოვება, ზოგი კი დიდოური ენისავე საფუძველზე უნდა აიხსნას. ხუნძურად გაფორმებულ ოიკონიმებად მიიჩნევა ის ფორმები, რომელთაც სათანადო ფუძე ხუნძური წარმომავლობისა ჩანს და სუფიქსებიც ამავე რიგისაა, მაგ.: ქიდერო // ქიდრო <ქუიდერო // *ქუუ-დრო (შდრ. ხუნძ. ქუინე „ჭამა, კვება“) „საკვებიანი, მოსავლიანი“, მოყოყ „კაკაბი, კაკბიანი“ (შდრ. ქართ. კაკაბეთი), კილარ-ტა (< კი- „ორი“, შდრ. ხუნძ. კი-დრ „id.“, ლარ „ნაკადული, ხევი, შენაკადი“, -ტა „-ზე“) „ორხეზე⁴, ორწყალზე“, საჰადა (< საჰ- „?“, -და „-ზე“) და მისთ. ბ) დიდოური სტრუქტურული მოდელის მიხედვით უნდა იყვნენ გაფორმებული შემდეგი ოიკონიმები: ელბოყ < ელბო-ყ (შდრ. დიდ.

¹ კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (საგრანტო პროექტი: FR-18-3659).

² მ. ხალილოვი 54 დასახლებულ პუნქტს ასახელებს, თუმცა მკვლევარი, როგორც ჩანს, ხუტორთა სახელწოდებებსაც (ქამარ-ხუტორი, ყუთლა...) ათვლის [ხალილოვი 1999: 842]. რაც შეეხება აულ ხვანი-ს, იგი ხვარშიული აულია, იხ. [იმნაიშვილი 1963: 8].

³ დ. იმნაიშვილი ოიკონიმებში განასხვავებს იდენტურსა და განსხვავებულ სახელწოდებებს [იმნაიშვილი 1963: 7].

⁴ შდრ. ქართ. ორხევი, რომელიც თბილისის ერთ-ერთ განაპირა უბნის სახელწოდებაა.

ელბო „მტრედი“, -ყ < -ყა ჭ „-ვით, ოდენა“) „მტრედისფერი, მტრედივით“, ასაჯ < *ას-ა-ჯო (შდრ. ას „ცა“, -ჯო „-ზე, -კენ, -თან“) „ცაზე, ცისკენ“, **გუტალ** < **გუტ-ჟალ** (შდრ. დიდ. **გუტ** „ბოლი, მტვერი“, **ჟალ** „სოფელი“) „ბოლიანი (იავარქმნილი?) სოფელი“ და ა. შ.

გარდა ზემომოყვანილი ოიკონიმებისა, დასტურდება თითო-ოროლა აულის სახელი, რომელიც შეიძლება ქართული წარმომავლობისა იყოს. კერძოდ, ასეთი ჩანს თუშეთის ახლომდებარე აულის სახელი **ჯუშათ//ჯუშეთ**⁵, რომელშიც შეიძლება ცალკე გამოიყოს -**ეთ**/-**ათ** ეთნიკური სახელებისა და ტოპონიმების საწარმოებელი სუფიქსი. ამ აულის შესახებ ჩვენს ხელთ არსებული ფოლკლორული მასალა გვაუწყებს, რომ იგი დაარსებულია ვინმე **ჯუშის** მიერ. თუ ეს გადმოცემები სინამდვილეს ასახავს, მაშინ გასაგები იქნებოდა -**ეთ** სუფიქსის დანიშნულება – **ჯუშ-ეთ** „ხუშის შთამომავლებისა“ (შდრ. თუშ. ბილო-**ეთ** სათიბე „ბილოიძეების სათიბი“...). ქართულის სტუქტურულ მოდელს მისდევს შაიტლის საბჭოში შემავალ აულთა ზოგადი სახელწოდება **ილანხევი**, რომელიც კომპოზიტური აგებულებისა უნდა იყოს: **ილან-ხევი** (< **ილაან-ხევი** < **ილაანთ-ხევი** < **ილიაანთ-ხევი**). ქართული -**ურ** სუფიქსით გაფორმებული შეიძლება იყოს ერთ-ერთი აულის სახელი **ქიტ-ურ-ი**⁶ (შდრ. საკ. დიდ. **ქიტ**), რომელიც ილანხევის აულთა წყებაში ერთიანდება და ა. შ.

ოიკონიმთა სინქრონიული თვალსაზრისით შესწავლა და მათი კლასიფიკაცია, როგორც ცნობილია, მორფოლოგიურ-დერივაციული მოდელების გამოყოფით ხდება [ახდულაევი 2015: 369]. სტრუქტურული თვალსაზრისით, დიდოური ოიკონიმები იყოფა ორ ძირითად ჯგუფად: 1) **მარტივი** და 2) **რთული**⁷. 1) **მარტივი** (ერთფუძიანი) ოიკონიმები: **ცეტო**, **ასაჯ**, **ოსხო**, **ბერიჯ**, **იჰა...**; 2) **რთული** (ორ- და მეტფუძიანი) ოიკონიმები კომპოზიტური აგებულებისაა: **ნაჰ-ურ-ალ**, **გუტ-ალ**, **ვიწი-ალ** და მისთ.

1) დიდოურ აულთა სახელების **მარტივი** წარმოებისათვის თვალის მიდევნებისას თავს იჩენს ეტიმოლოგიური კვლევის აუცილებლობა, ვინაიდან ოიკონიმთა სათანადო სემანტიკა და არქექტიპების რეკონსტრუქცია სწორედ ამგვარ კვლევასთან არის დაკავშირებული. კერძოდ, დიდოურ ენაში არაერთი ოიკონიმი, ხუნძურისა და სხვა ახლომონათესავე ენათა ანალოგიურად, ლოკატიური ბრუნვის (მეტწილად სუპერესივის) ფორმით არის წარმოდგენილი [ჩიქობავა, ცერცვაძე 2016: 166-167; გუდავა 1962: 101-102]. ამასთან, ლოკატიური ბრუნვის ნიშანი ძირითადად არამოტივირებულ ფუმეს დაერთვის : ა) სუპერესივში -**ტო**/-**ტი** (I სერია) „-ზე“ ნიშნით გაფორმებული ოიკონიმების საილუსტრაციო მაგალითის ნიმუშია დიდოელთა ისტორიული საცხოვრისის გამომხატველი სახელი **ცეტო**, რომელიც იმავდროულად **საჰადის** (აული დიდოეთის უკიდურეს ჩრდილოეთში) აღსანიშნავ კომონიმადაც (**ცეტო** – **საჰადა**, **ცეტოსი** – **საჰადელი**) გამოიყენება. როგორც ირკვევა, დიდ. **ცეტო** სტრუქტურულ-სემანტიკურად ხუნძ. **წუნტა** ტოპონიმის ანალოგიურია, რადგანაც ორივეს ეტიმოლოგია ერთნაირი მოტივაციისაა და წარმოდგენილია I სერიის ადგილობითი ბრუნვით: **წუნ-ტა** (< **წუნ**//**წუნ** „არწივი“, -**ტა** „-ზე“) „არწივზე“, შდრ. დიდ. **ცე-ტო** (< **ცე**//**ცე** „არწივი“, -**ტო** „-ზე“, ბოთლ. **წუნდე** „დიდოეთი“ – **წუნდი** „არწივი“...) „არწივზე“ [შდრ. მეგრელიძე 1942: 183]. როგორც ჩანს, სახელდებისას ყურადღება გაუმახვილებიათ დიდოურ აულთა ადგილმდებარეობისა და მის არწივებთან სიახლოვის გარდა, ამ ფრინველთან, როგორც სიმბოლოსთან, ასოცირებაზეც. ამავე რიგისაა **აზ-ტო** (შდრ. დიდ. **აზ** „თრთვილი, ჭირხლი“, -**ტო** „-ზე“) „თრთვილზე“, რომელიც გეოგრაფიულად მაღალ ქედზე მდებარეობს და ზამთრობით მუდამ თრთვილიან-თოვლიანია. სწორედ ამ გარემოებით ჩანს შეპირობებული მისი სახელდება.

ბ) დირექტივში -**ჯო** / -**ჯ** „-ზე, -კენ“ (II სერია): **ასა-ჯო** (< ***ას-ა-ჯო**, შდრ. დიდ. **ას** „ცა“) „ცაზე, ცისკენ“. საგულისხმოა, რომ **ას**, აგრეთვე, გამოხატავს „ნისლს, ღრუბელს“, რაც ნიშანდობლივი უნდა იყოს ამ აულის სახელის მოტივირებისას. გარდა ამისა, დასტურდება

- სხვა ანალოგიური ოიკონიმებიც: **ინო-ჯ** (< **ინო-ჯო**, შდრ. დიდ. **ინი** „ხორბალი“) „ხორბალზე, ხორბლისკენ“. თუ ეს დაკავშირება სწორია, შესაძლოა, სახელმძღვანელო აქ უხვმოსავლიან ადგილს გულისხმობდეს. მაღალ მდებარეობასა და ყინულებთან სიახლოვეზე მიგვანიშნებს აული **ბერი-ჯ** (< **ბერი-ჯო**, შდრ. დიდ. **ბერო** „ყინული“) „ყინულზე“. კომპოზიტიური აგებულებისა უნდა იყოს **ციციმა-ჯ** (< ***ციმ-ციმა-ჯო**, შდრ. დიდ. **ციმ** „ბოროტება, სიაცე“) „ბოროტებაზე, სიძულვილზე“ და სხვ.;
- გ) კომპოზიტივში **-ხო/-ხ** „-თან, მახლობლად“ (III სერია): **ლოც-ხო** (< **ლოც-** „?“, **-ხო** „-თან, ახლოს“), **ოს-ხო** (შდრ. საკ. **ოს** „ხარი“) „ხართანა“...;
- დ) I ინესივში **-წ** „-ში (სიცალიერეში)“ (V სერია): **იწ-წ** (შდრ. დიდ. **იჭუ** „მდინარე, ხევი“) „ხევიში“¹, **ემ-წ** (შდრ. **ემუ** „ფაფარი, სავარცხელი“) „ფაფრიანში, ლელიანში“...;
- ე) II ინესივში **-ლ** „-ში“ (სავსეში) (VI სერია): **ქიმე-ლ** (შდრ. დიდ. **ქიმუ** „ღივი“) „ღივიში“...;
- ვ) სუბესივში **-ლ** „ქვეშ“ (VII სერია): **გენი-ლ** (შდრ. დიდ. **გენი** „მსხალი“) „მსხალქვეშ“², **ღაღა-ლ** (შდრ. დიდ. **ღაღა** „მარცვალი, მარცვლეული“) „მარცვალქვეშ“³ და მისთ.

ზემოგანხილული ოიკონიმების გარდა, ზოგი აულის სახელწოდება შეიძლება ასე აიხსნას: **ყულ’ულა**⁴ („ორი მდინარის შესართავთან განთავსებული აული ყადორის უღელტეხილის მიმართულებით“), რომელიც ხერთვისთან მდებარეობს და რუსულად **Междуречье** (შუაწყალი, წყალშუა, შდრ. ქართ. წყალთაშუა „სოფელი ბაღდათის რ.-ში“) ფორმით არის წარმოდგენილი, ნაწარმოები ჩანს **-ლა** სუფიქსით. ჩვენი მოსაზრებით, ეს სახელწოდება გარკვეულ მიმართებაში უნდა იყოს **ყულ’ალა > ყულ’ულა** („განტოტებული, განშტოებული“) სახელთან (შდრ. **ყულ’უ** „ორტოტა ფიწალი“), რომელიც, თავის მხრივ, შეიძლება „ორს, წყვილს“ (**ყა-ნო**) უკავშირდებოდეს. ამგვარ ინტერპრეტაციას განამტკიცებს შესაბამისი ხუნძური ვარიანტიც, რომელთან პარალელიზმიც თვალშისაცემია: ხუნძ. **კილ’არ-ტა < კი-ლ’არ-ტა** (< **კი-** „ორი“, შდრ. **კი-გო** „id.“, **-ლ’არ** „ნაკადული, ხევი“, **-ტა** „-ზე“) „ორხევიზე, ორწყალზე, ორ ნაპირზე“.

2) **რთული ოიკონიმები** წარმოშობით განსაზღვრებით კომპოზიტებს წარმოადგენენ, რომელთა მსაზღვრელი კომპონენტი შეიძლება იდგეს აბსოლუტივში, მიცემითსა და ნათესაობითში, ხოლო საზღვრულად ჩვეულებისამებრ **ალ** (< **ცალ** „აული“) იყოს გამოყენებული. კერძოდ, ოიკონიმი **ნაჭურალ** („ბოჩოხის უღელტეხილთან მდებარე აული“) აგებულებით კომპოზიტს წარმოადგენს: **ნაჭურ-ალ** (**ნაჭურ-რ** მიც. „მუხას“, **ალ** < **ცალ** „აული“) „მუხათაული“ (ზედმიწ. „მუხასაული“). ამ სახელში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ კომპოზიტის პირველი კომპონენტი **ნაჭურ-რ** („მუხას“), ნათესაობითის ნაცვლად, მიცემითი ბრუნვის ფორმით არის წარმოდგენილი. რაც შეეხება მეორე კომპონენტს, იგი სავსებით კანონზომიერ ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის და **რ-ს** მეზობლად **ც** იკარგვის. ამგვარივე სტრუქტურისა ჩანს **გუტალ** < **გუტ-ცალ** (შდრ. დიდ. **გუტ** „ბოლი, მტვერი“ - **ცალ** „აული“) „ბოლიანი (ივარქმნილი)⁵ აული“, **მაჯალალ** < ***მაჯარ-ალ** < ***მაჯარ-ცალ** (შდრ. დიდ. **მაჯა** „ქერი“ - **ცალ** „აული“) „ქერთააული“ (ზედმიწ. „ქერსაული“, შდრ. **ნაჭურ-ალ** „მუხასაული“) და ა. შ.

დასკვნა

¹ ოდნავ განსხვავებულად ჩანს ნაწარმოები ხუნძ. **ლ’არა-ტა** „ხევიზე“, „ნაკადულზე“ [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 165].

² შდრ. ქართული დასახლებული პუნქტები: მსხლოვანი, პანტიანი და მისთ.

³ ცხადია, სახელდებისას იგულისხმებოდა მარცვლეულობა (ხორბალი, ქერი...), რომელიც მეტად აქტუალური იყო დაღესტნის მწირ მთიანეთში.

⁴ ი. მეგრელიძე **ყულ’ულა** ოიკონიმს „ჯორის“ მნიშვნელობით იმოწმებს [მეგრელიძე 1955: 231], თუმცა ჩვენ ეს სახელი აღნიშნული სემანტიკით ვერ დავადასტურეთ, იხ. **ყვერეწნი** „ჯორი“ [ხალილოვი 1999: 275].

⁵ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ოიკონიმიში არაიშვიათად დასტურდება ანალოგიური მნიშვნელობის აულთა სახელწოდებანი.

ამრიგად, დიდოური ოიკონიმები წარმოქმნილია სხვადასხვაგვარ სუბსტანტივთა (ცხოველ-ფრინველთა, მცენარეთა, ასტრონომიულ სახელთა...) მარტივი ფუძეებისაგან უპირატესად ლოკატიურ ბრუნვათა ნიშნების დართვით. გარდა ამისა, დასტურდება ისეთი დიდოური ოიკონიმები, რომლებიც კომპოზიტური აგებულებისანი ჩანან და რთულ ოიკონიმთა რიცხვს მიეკუთვნებიან. კომპოზიტური აგებულების ოიკონიმები პირველ კომპონენტად რომელიმე არსებით სახელს აბსოლუტივში, მიცემითსა და ნათესაობითში გვიჩვენებენ, ხოლო მეორე კომპონენტად კი ალ¹² < ცალ¹² („აული“) სახელს აბსოლუტივის ფორმითა და გამარტივებული სახით დაირთავენ.

ლიტერატურა

აბდულაევი 2015: Иса Халидович Абдуллаев. Междагестанские и межкавказские языковые контакты. Махачкала: Издательство Института ЯНЦ ДНЦ РАН, 2015.

ბოკარევი 1949: Евгений Алексеевич Бокарев. Краткие сведения о языках Дагестана. Махачкала, 1949.

გუდავა 1962: ტოგო გუდავა. ბოთლიხური ენა. თბილისი: „საქსრ მეცნ. აკად. გამომცემლობა“, 1962.

იმნაიშვილი 1963: Давид Сильвестрович Имнайшвили. Дидойский язык в сравнении с гинухским и хваршийским языками. Тбилиси: «Издательство АН ГССР», 1963.

ლუგუევი, მაჰომედოვი 2000: Сергей Абдулхаликович Лугуев, Даниял Муртазалиевич Магомедов. Дидойцы (цезы) (Историко- этнографическое исследование. XIX начало XX века). Махачкала, 2000.

მეგრელიძე 1942: Иосиф Варфоломеевич Мегрелидзе. Дидойцы и название Дидо. – Труды пед. инст. им Пушкина, т. II. Тбилиси, 1942, С. 175-188.

მეგრელიძე 1955: Иосиф Варфоломеевич Мегрелидзе. Из дидойской диалектологии. – სტალინბირის სახელმწ. პედ. ინსტ. შრომები, II. ცხინვალი, 1955, გვ. 223-242.

სერჟპუტოვსკი 1916: Александр Казимирович Сержпутовский. Поездка в нагорный Дагестан. - Живая старина, Вып. IV. Петроград, 1916, с. 273-302.

ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: არნოლდ ჩიქობავა, ილია ცერცვაძე, ხუნძური ენა. თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 1962.

ხალილოვი 1999: Маджид Шарипович Халилов. Цезско-русский словарь. Махачкала: Издательство Института ЯНЦ ДНЦ РАН, 1999.

¹² ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ოიკონიმიაში არაიშვიათად დასტურდება ანალოგიური მნიშვნელობის აულთა სახელწოდებანი.